

ویژگیها و توزیع جغرافیایی بازسازی مناطق جنگزده استان آذربایجان غربی

اثر: دکتر احمد پوراحمد

از: دانشگاه تهران

چکیده

طی هشت سال جنگ تحمیلی استان آذربایجان غربی با ۲۱۲ کیلومتر مرز مشترک با عراق خسارتهای زیادی دید. شهرهای ارومیه، مهاباد، میاندوآب، سردشت، پیرانشهر و ... بطور مکرر مورد تهاجم و بمبارانهای هوایی قرار گرفت و مجموعاً ۴۰/۰۰۸ واحد مسکونی و تجاری شهری و روستایی آن آسیب دید.

در این مقاله ضمن شناخت ابعاد و میزان خسارتهای جنگ در استان و پراکندگی جغرافیایی آن، فعالیتهای انجام شده در زمینه بازسازی، مشکلات و محدودیتهای آن و نیز تجارب حاصل از بازسازی بررسی شده است.

واژه‌های کلیدی: بازسازی، تخریب، خسارت، استان آذربایجان

غربی، ایران، تخریب جنگی ایران و عراق

مقدمه :

استان آذربایجان غربی همانند سایر استانهای مرزی غرب کشور مورد تهاجم نظامی عراق قرار گرفت. این استان با ۲۱۲ کیلومتر مرز مشترک با عراق از ابعاد سیاسی و نظامی قابل توجهی برخوردار است. شهرستانهای استان آذربایجان غربی در طول جنگ تحمیلی میدان تاخت و تاز عشایر مسلح و گروههای سیاسی مخالف قرار گرفت، و مدتها تحت اشغال این گروهها بود و لذا در زمان جنگ خسارتهای زیادی به این استان وارد شد. بنابراین مفهوم جنگزدگی در استان آذربایجان غربی همانند استان کردستان بوده و با سایر استانهای جنگزده کشور متفاوت است. تخریب در استان آذربایجان غربی اکثراً در اثر بمبارانهای هوایی یا درگیری داخلی در استان بوجود آمده است و بعلاوه کوهستانی بودن منطقه، حملات توپخانه‌ای عراق تأثیر کمتری داشته^۱، که در این مقاله با توجه به بازسازی استان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

روش بررسی و مطالعه

همانطور که در مقاله‌های گذشته در ارتباط با بازسازی استانهای کرمانشاه^۲، استان خوزستان^۳، و استان ایلام^۴ اشاره گردید، بررسی عملکرد بازسازی مناطق جنگزده بر اساس مطالعه گزارش‌ها و آمار و اطلاعات منتشر شده از سوی ارگانهای ذیربط بازسازی و بررسیهای میدانی شامل دیدار از مناطق جنگزده و گفتگو با دست‌اندرکاران بازسازی و مصاحبه با جنگزدگان و مهاجرین بازگشته به استان انجام شده است. لازم به ذکر است که پراکندگی و نقص اطلاعات و آمار و عدم ضبط کامل آمار و فعالیتهای انجام شده در بازسازی از مشکلات تحقیق بوده است.

مناطق جنگزده استان آذربایجان غربی

در طول جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، استان آذربایجان غربی مکرراً مورد تهاجم و بمبارانهای هوایی عراق قرار گرفت و به شهرهای مرزی استان مثل ارومیه، مهاباد، میاندوآب، سردشت، پیرانشهر و ... تهاجم شد. در طول این جریان خسارات زیادی به بخشهای تجاری و مسکونی شهرها و روستاهای استان وارد گردیده است. البته شهرهای خوی، پلدشت، سیه چشمه و ماکو نیز مورد تهاجم و حمله هوایی دشمن بود، لیکن خسارات چندانی به این شهرها وارد نشده است.

پراکندگی جغرافیایی و خسارات

برطبق آمار ارائه شده از طرف ستاد بازسازی آذربایجان غربی مجموعاً ۴۰/۰۰۸ واحد مسکونی تجاری شهری و روستایی این استان آسیب دیده‌اند. درصد تخریب این واحدها در مناطق روستایی بمراتب بیشتر بوده است. بطوریکه ۱۹۱۱۷ واحد مسکونی - تجاری شهری و ۲۰۸۹۱ واحد مسکونی تجاری روستایی خسارات دیده‌اند. جدول شماره (۱) میزان تخریب را در واحدهای شهری و روستایی استان آذربایجان غربی نشان می‌دهد.^۵

جدول شماره (۱) میزان تخریب واحدهای شهری و روستایی استان آذربایجان غربی

جمع	تعداد واحدهای آسیب‌دیده شهری - روستایی			استان آذربایجان غربی
	۰٪-۵۰	۵۰٪-۱۰۰	٪۱۰۰	
جمع				میزان خسارت
۱۹۱۱۷	۱۲۰۱۸	۴۷۰۹	۲۳۹۰	اماکن شهری (مسکونی - تجاری)
۲۰۸۹۱	۱۳۵۵۵	۶۸۵۳	۴۸۳	اماکن روستایی (مسکونی - تجاری)

مآخذ: گزارش فاز دوم طرح ص ۱۰۱

بدین ترتیب درصد زیادی از واحدهای شهری و روستایی در سطح استان آذربایجان غربی متحمل خسارت و آسیب شده‌اند و این در حالی است که این استان، منطقه‌ای محروم بوده است.

خسارات ریالی این استان نیز قابل توجه است. طبق گزارش نهایی برآورد خسارات اقتصادی جنگ تحمیلی، میزان خسارت مستقیم وارده به استان معادل ۳۰۷/۵۶۷ میلیون ریال برآورد گردیده است که در جدول شماره (۲) ملاحظه می‌شود.

جدول شماره (۲) خسارات مستقیم معادل ریالی در استان آذربایجان غربی
(ارقام به میلیون ریال)

معدل ریالی	خسارات مستقیم وارده به استان آذربایجان غربی
۱۱۱۱۳	ساختمان و تأسیسات
۲۶۴۷۶۳	ماشین آلات و تجهیزات
۳۱۶۹۱	مواد و کالا
۳۰۷/۵۶۷	جمع کل خسارات

مآخذ: سازمان برنامه و بودجه - گزارش نهایی برآورد اقتصادی در جنگ تحمیلی سال ۱۳۶۹ ص ۲۴

چنانکه پراکندگی تخریب در سطح استان آذربایجان غربی را بر طبق آمار مدنظر قرار دهیم ملاحظه خواهیم کرد که بیشترین خسارات وارده مربوط به شهرها و روستاهای مرزی این استان با کشور عراق می‌باشد و نقاط و مراکز مرزی با کشور ترکیه و سایر شهرها و مراکز روستایی شمال استان، تخریب و خسارات ناچیزی داشته‌اند.

جدول شماره (۳) پراکندگی جغرافیایی میزان تخریب و

درصد آن به تفکیک شهرستانهای استان

شهرستان	تعداد واحدهای آسیب دیده	درصد
ارومیه	۱۲۷۸۰	٪۲۵/۰۸
سردشت	۷۴۳۳	٪۱۵/۲
میاندوآب	۹۲۲۰	٪۱۸/۵
پیرانشهر	۶۳۴۸	٪۱۳
نقده	۵۰۹۰	٪۱۰/۵
سلماس	۴۳۲۶	٪۹
بوکان	۲۴۰۹	٪۵
مهاباد	۱۸۷۵	٪۳/۷
جمع کل	۲۹۴۶۳	

مأخذ: گزارش فاز دوم طرح سال ۱۳۷۲ ص ۱۰۳

بالاترین میزان خسارات وارده از کل واحدهای تخریبی معادل ۱۲۷۸۰ واحد (٪۲۵/۰۸) متعلق به شهرستان ارومیه و کمترین آن معادل ۱۸۷۵ واحد (٪۳/۷) متعلق به شهرستان مهاباد است.

شهرستان ارومیه از جمله شهرستانهایی است که خسارات زیادی در سطح واحدهای تجاری و مسکونی داشته است. در این شهرستان به تعداد ۱۷۷۲ واحد تجاری و ۵۱۹۴ واحد مسکونی شهری و به ترتیب ۵۸۰ و ۵۲۳۴ واحد تجاری و مسکونی خسارات وارد شده است. در مجموعه ۱۲۷۸۰ واحد تخریب گردیده است. پس از ارومیه بیشترین تخریب به میزان ۹۲۲۰ واحد در شهرستان میاندوآب بوده که از میزان، تخریب ۱۵۴۳ واحد تجاری شهری و ۴۶۲۷ واحد مسکونی شهری و همچنین به ترتیب ۳۰۷ واحد و ۲۷۴۳ واحد تجاری و مسکونی روستایی

است. کمترین خسارات و تخریب وارده مربوط به شهرستانهای سلماس، مهاباد و بوکان است. و مهاباد به میزان کل ۱۸۵۷ واحد خسارات دیده دارد که ۳۹ واحد آن تجاری شهری و ۱۱۷ واحد مسکونی شهری و به ترتیب ۱۶۹ و ۱۵۳۷ واحد تجاری و مسکونی روستایی است.

اقدامات بازسازی استان

اقدامات بازسازی و نوسازی واحدهای تخریبی از سال ۱۳۶۱ در شهرستانهای آذربایجان غربی آغاز گردید، پروژه‌ها و طرحهای مختلفی در ابعاد مختلف توسط سازمانها و ارگانهای مذکور در سطح استان در طول جنگ تحمیلی به مورد اجرا درآمد.^۶ از نظر پراکنش زمانی ملاحظه می‌شود که در سال ۱۳۶۵ به میزان ۴۸۷ طرح و پروژه بیشترین طرح‌ها و پروژه‌ها و سال ۱۳۶۱ به میزان ۲۹۶ کمترین طرح‌ها و پروژه‌ها به اجرا در آمده است. بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که روند اجراء طرحها و پروژه‌ها از سال ۱۳۶۵ به بعد رو به کاهش داشته است.

جدول شماره (۵) آمار فعالیتهای بازسازی سازمانهای اجرایی در
شهرستانهای استان آذربایجان غربی (تا پایان سال ۱۳۷۱)

شهرستان	طرحهای عمرانی	میزان تخریب در شهرستانها
ارومیه	۲۳۲	۱۲۷۸۰
پیرانشهر	۱۰۲۸	۶۳۴۸
مهاباد	۳۳۵	۱۸۵۷
میاندوآب	۳۶۰	۹۲۲۰
نقده	۳۷۹	۵۰۹۰
سردشت	۲۳۹	۷۴۳۳
سلماس	۹۵	۴۳۲۶
بوکان	۶۸	۲۴۰۹
سایر مراکز	۴	۸
جمع	۲۷۶۴	۲۹۴۶۳

مأخذ: تاریخ و سیر تحولات بازسازی مناطق جنگزده کشور - گزارش مرحله دوم - ص ۱۸۸

با توجه به جدول فوق بیشترین فعالیت عمرانی در شهرستان پیرانشهر با ۱۰۲۸ طرح انجام گرفته است و شهرستانهای نقده و میاندوآب به ترتیب با ۳۷۹ و ۳۶۰ طرح اجرایی در ردیفهای بعدی قرار می‌گیرند. همچنین ملاحظه می‌شود که پراکندگی طرح‌های نوسازی و بازسازی با پراکندگی میزان تخریب در شهرستانها ناموزونی خاصی را نشان می‌دهد، به طوریکه در شهرستان ارومیه به میزان تخریب ۱۲۷۸۰ واحد، تنها ۲۳۲ طرح و پروژه را به اجراء رسانده است در حالیکه در شهرستان پیرانشهر با میزان تخریب ۶۳۴۸ واحد، ۱۰۲۸ طرح و پروژه به انجام

رسیده است. از نظر اعتبارات بازسازی طی سالهای ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۳ رشد چشمگیری ملاحظه می شود.^۸

جدول شماره (۶) درصد و میزان اعتبار تخصیصی استان آذربایجان غربی از کل اعتبارات مناطق جنگزده کشور از سال ۶۸ لغایت پایان (۱۳۷۳) (ارقام به هزار ریال)

سال	میزان اعتبار کل مناطق جنگزده کشور	میزان اعتبار استان آذربایجان غربی	درصد از کل حجم اعتبارات کشور	درصد از کل حجم اعتبارات استان
۱۳۶۸	۱۳۹/۰۰۰/۰۰۰	۶/۱۸۲/۷۳۰	۴/۴۵	۹/۹۷
۱۳۶۹	۲۰۲/۰۰۰/۰۰۰	۹/۲۵۹/۰۰۰	۹/۵۳	۳۱/۰۵
۱۳۷۰	۳۴۸/۰۰۰/۰۰۰	۱۳/۶۵۸/۰۰۰	۳/۹۲	۲۲/۰۲
۱۳۷۱	۴۲۱/۵۰۰/۰۰۰	۲/۴۴۲/۰۰۰	۰/۵۸	۳/۹۴
۱۳۷۲	۶۴۴/۹۷۸/۹۰۰	۷/۶۱۲/۰۰۰	۱/۱۸	۱۲/۲۷
۱۳۷۳		۲۴/۸۶۴/۰۰۰		۴۰/۹۰
جمع کل		۶۲/۰۱۷/۷۳۰		۱۰۰

مأخذ: اداره کل طرح و برنامه ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور - توزیع اعتبارات مصوب از سال ۶۷ لغایت ۱۳۷۳.

از نظر میزان کل زیربنای احداثی در فصول ۲۷ گانه که معادل ۲۶۴۹۱۴ متر مربع بوده است، بیشترین میزان حجم زیربنای ساخته شده مختص به فصل تأمین مسکن معادل ۵۵۰۷۱ مترمربع و پس از آن ۶۶۰۸ مترمربع مختص به فصل آموزش و پرورش بوده است. و کمترین میزان حجم زیر بناهای ساخته شده مربوط به حفاظت محیط زیست با مترائ ۱۰۹ متر مربع و پس و مخابرات با مترائ ۱۱۸ متر مربع بوده است.

ویژگیهای بازسازی در استان آذربایجان غربی

با توجه به حجم خسارتهای مستقیم و غیر مستقیم، ناشی از جنگ و آواره شدن مردم مرزنشین و سایر مناطق جنگزده، مرگ و میر، غارت اموال آنها، امر بازسازی در طول جنگ تحمیلی از امور بسیار دشوار بوده و حالت روانی کسل کننده‌ای را به همراه داشته است. زیرا از یک سو ساختن ساختمانها و انجام طرحها و پروژهها و از سوی دیگر جنگ و تخریب اماکن که در نتیجه کند شدن روند بازسازی را به همراه داشته است.

اهم منابع تأمین اعتبار جهت بازسازی استان آذربایجان غربی عبارتست از:

- ۱- کالاهای اهدایی و خودیاری نقدی مردمی
 - ۲- کمک‌های سازمانهای دولتی و نهادها
 - ۳- بودجه سالیانه؛ که همه ساله، با توجه به برنامه‌ریزی دولت در جهت بازسازی استان آذربایجان غربی مبالغی به عنوان اعتبارات بازسازی در بودجه کل کشور اختصاص داده شده است.
- اهم فعالیتهای اصلی بازسازی استان آذربایجان غربی به قرار زیر بوده است:
- ۱- ایجاد واحدهای ستادی جهت کمک به شناخت مراکز تخریب شده و برآورد خسارت وارده
 - ۲- پاکسازی و تسطیح محیط از مین و مواد منفجره
 - ۳- ایجاد تأسیسات زیربنایی و خدماتی
 - ۴- ایجاد واحدهای مسکونی و تجاری
 - ۵- ایجاد واحدهای اداری، آموزشی، فرهنگی و مذهبی و نظامی و انتظامی
 - ۶- ایجاد واحدهای صنعتی و واحدهای مصالح ساختمانی
 - ۷- ایجاد واحدها و شبکه‌های کشاورزی و آبیاری^۹

مشکلات و محدودیت‌های بازسازی

مشکلات متعددی در امر بازسازی مناطق جنگ‌زده استان وجود داشته که بنا به اظهار مسئولین اجرایی استان می‌توان به مواردی چون وجود جنگ و حملات هوایی و توپخانه‌ای دشمن، کمبود اعتبارات و عدم تأمین به موقع اعتبار، ناامنی منطقه توسط اشرا، بدی آب و هوا و سرمای زودرس اشاره نمود.

لازم به ذکر است موضوع بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده در زمانی که هنوز آتش جنگ شعله‌ور بود حجم تخریب دشمن بمراتب بیش از نوسازی و بازسازی بوده است که خود سد بزرگی در راه بازسازی این مناطق بوده است.

علاوه بر این با توجه به وجود جنگ و مخارج و هزینه‌های سرسام‌آور آن تأمین اعتبار برای ساخت مناطق تخریب شده کامل بنظر نمی‌رسید و حتی در صورت تأمین اعتبار، هرگونه سهل‌انگاری موجب تأخیر در اجرای طرحهای مورد نظر بوده است و بدین علت بیشتر طرحها به موقع به پایان نرسید. به عنوان نمونه می‌توان به شهرک ربط سردشت اشاره نمود که اعتبارات آن به حد کافی نبوده و برنامه بازسازی آن چندین سال طول کشیده است.

به علاوه تأثیرات اقلیمی و آب و هوایی نیز بر مشکلات بازسازی می‌افزود. با تأمین اعتبار و فرارسیدن فصل سرما و یا فرارسیدن سرمای زودرس و شدید، بازسازی منطقه به حالت رکود درآمده به تأخیر می‌افتاد.

ناامنی منطقه بواسطه حملات و تهاجمات اشرا نیز از جمله مشکلاتی دیگری بوده که مسئولین استان را با آن مواجه ساخته بود، که در بسیاری از موارد اجرای طرحها با خسارتهای فراوان همراه بوده است. این موضوع را می‌توان در شهرستانهای سردشت و پیرانشهر مشاهده کرد.

در بازسازی محدودیت‌هایی وجود داشت که عبارتند از:

۱- محدود بودن فرصت برای بازگرداندن افراد جنگ‌زده

۲- فقدان امکانات زیرساختی

- ۳- کمبود امکانات خدماتی، تولیدی و توزیعی
- ۴- کمبود نیروی انسانی متخصص جهت انجام امور بازسازی
- ۵- کمبود و گرانی مواد و تجهیزات ساختمانی و تأسیسات مورد نیاز
- ۶- ناامنی منطقه بر اثر وجود اشرار
- ۷- فقدان سیستم‌های عملیاتی لازم
- ۸- نامشخص بودن زمان ختمه جنگ برای انجام بازسازی در طول دوران جنگ
- ۹- فقدان آمار و اطلاعات دقیق در زمینه‌های مختلف به منظور برنامه‌ریزی
- ۱۰- سرمای شدید زمستانی و اقلیم سرد منطقه که باعث توقف عملیات ساختمانی می‌شد.

نتیجه :

- اهم تجارب حاصل از بازسازی استان که می‌توان در برنامه‌ریزیهای آینده مورد استفاده قرار داد بدین شرح است.
- ۱- وجود یک برنامه‌ریزی سالم جهت بازسازی مناطق شهری آسیب دیده از جنگ، در فعالیت‌های بازسازی کشور باید با برنامه‌ریزی صحیح و هدایت شده‌ای جهت دست‌یابی به اهداف حرکت کنیم چراکه شهرهای استان از جمله ساخت و سازهای فضائی و جغرافیایی بوده‌اند که در طول تاریخ در بستر جغرافیایی شکل گرفته‌اند و عناصر سازنده آنها یعنی انسانهای آن، فرهنگ یکنواختی ندارند که ابعاد و خصوصیات کالبدی شهرها را چه از لحاظ کمی و چه از لحاظ کیفی شکل می‌دهند و خصوصیات رفتاری این انسانها در تمام سطوح و جهات یکسان نیست و تحت تأثیرات فرهنگ شهری و یا روستایی‌اند.
 - ۲- پاکسازی و ایمن سازی محیط و مناطق جنگزده، که خود یکی از اصول اولیه تهیه و اجرای طرحهای شهری و روستایی در مناطق جنگزده است. در غیر این صورت ممکن است در هنگام عملیات اجرایی و یا حتی سالها پس از آن موجب

خسارات فراوانی گردد که خوشبختانه در طول بازسازی مناطق جنگزده استان این امر توسط سازمانها و ارگانهای اجرایی مورد توجه بوده است.

۳- بازسازی محیط طبیعی که در طول جنگ تحمیلی در منطقه آذربایجان غربی خسارات فراوان دیده از این رو لازم است به موازات انجام عملیات عمرانی در مناطق شهری و روستایی برای احیای بخش کشاورزی به این نکته مهم یعنی ترمیم ضایعات جنگلها و مراتع نیز توجه شود.

۴- ایجاد ساخت‌های زیربنایی و تجهیزاتی که از جمله توجه به شبکه‌های راهها و حمل و نقل در شهرها و روستاها است و یا توجه به سیستم‌های شبکه‌ای فاضلاب، لوله‌کشی آب، برق، گازرسانی و تلفن و نظایر اینها را شامل می‌شود.

۵- استقرار واحدهای اقتصادی برای جذب جمعیت؛ همیشه امر بازسازی توسط جذب نیروی انسانی میسر بوده است و نباید نقش و فعالیت این قشر را از نظر دور داشت. بنابراین برای جذب جمعیت در این شهرها باید در مراکز مختلف استان، بخش صنعت را فعالتر و پویاتر سازیم تا علاوه بر اینکه جاذب جمعیت هستند در ایفای نقش سیاسی خود نقاط ضعفی مشاهده نشود. به هر حال فعالیت بخشیدن به بخشهای اقتصادی و ایجاد تحرک در آنها نیازمند حمایت مستقیم دولت است و تردیدی نیست که سرمایه‌گذاری دولتی می‌تواند الگو و راهنمای بخش خصوصی باشد.

۶- استفاده از توان‌های بالقوه استان آذربایجان غربی را مد نظر قرار دهیم. با استفاده از این توانها می‌توان زمینه‌های اقتصادی جدیدی را به وجود آورد و با فعلیت بخشیدن به آنها امکانات اشتغال و تولید را فراهم ساخت.

۷- توجه به امور بهداشتی و درمانی؛ هماهنگی این امر با سایر بخشها خود جاذب جمعیت و تا حدودی بمنظور رفاه بیشتر در منطقه مؤثر خواهد بود و روند خروج جمعیت را از استان آذربایجانغربی خواهد کاست. فقدان مراکز بهداشتی و درمانی و یا کمبود امکانات آن موجب مهاجرت مردم از مناطق جنگزده خواهد

شد.

۸- توجه به ایمن‌سازی و ایجاد امنیت عمومی باید اساس کار قرار گیرد. از خصوصیات و ویژگیهای مناطق جنگزده استان آذربایجان غربی کوهستانی بودن منطقه است و بهمین سبب دشمن بعضی در این استان توان پیشروی و تصرف نظامی را نداشت و لیکن اشرار داخلی و دست نشانندگان آنها به سهولت می‌توانستند خسارات و ناامنی فراوانی را ایجاد کنند. این امر توجه بسیار زیاد دولت را می‌طلبد که باید بدان توجه گردد.

۹- هماهنگی میان دستگاهها و سازمانهای اجرائی بازسازی باید برقرار شود. در امر بازسازی استان هماهنگی‌های فوق‌العاده‌ای در این زمینه دیده نمی‌شود. شاید همین عدم هماهنگی موجب برخی خسارات مجدد به مراکز ساخته شده بوده است. از آن جمله می‌توان عدم هماهنگی بازسازی منطقه با ایمن‌سازی و ایجاد امنیت منطقه با توجه به ویژگیهای ژئوپولتیکی و جغرافیایی نظامی آن ذکر کرد.

۱۰- با توجه به آسیب و تخریب گسترده بخش‌های مسکن، تأسیسات بهداشتی و آموزشی و آثار تاریخی و کمی امکانات و همچنین وجود مهاجرین و آوارگان ناشی از جنگ، کمتر دولتی قادر به تأمین آن به تنهایی است. پس ضرورت جذب سرمایه‌های لازم به هر طریق و مشارکت مردم به هر شکل و با هر شیوه، بسیار اساسی است که باید برای آن برنامه‌ریزی مناسب بعمل آورد.

پی‌نوشتها

- ۱- ستاد بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور - اهم فعالیتهای بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده در سال ۶۲-۱۳۶۱ ص ۲۳۱.
- ۲- پوراحمد، احمد - مقدمه‌ای بر ویژگیها و ابعاد فضایی بازسازی مناطق جنگزده استان کرمانشاه - مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۳۵ بهار ۱۳۷۷، ص ۳۲۳.
- ۳- پوراحمد، احمد - ابعاد جغرافیایی بازسازی مناطق جنگزده استان خوزستان، مجله

- دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۳۶ تابستان و پاییز ۱۳۷۷، ص ۳۶.
- ۴- پورا احمد، احمد و اسماعیل علی اکبری - ویژگیها و توزیع جغرافیایی بازسازی مناطق جنگزده استان ایلام - مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۳۷ بهار ۱۳۷۸، ص ۱۴.
- ۵- دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی، تاریخ و سیر تحولات بازسازی مناطق جنگزده کشور سال ۱۳۷۲، ص ۱۰۱.
- ۶- کنفرانس بین‌المللی بازسازی مناطق جنگزده - دانشگاه تهران - دانشکده هنرهای زیبا - اسفند ۱۳۶۴ - ص ۲۷۷-۲۷۹ و همچنین ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور، خلاصه عملکرد ستاد بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور سال ۱۳۷۳.
- ۷- ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور - نشریه ستاد بازسازی بهمن ماه ۱۳۶۶.
- ۸- ستاد مرکزی نوسازی و بازسازی مناطق جنگزده کشور - آمار اعتبارات و فعالیتهای انجام شده در مناطق جنگزده کشور از سال ۱۳۶۹ لغایت پایان سال ۱۳۷۳ - استان آذربایجان غربی.
- ۹- ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور - خلاصه عملکرد چهارساله بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور (از سال ۱۳۶۸ تا خرداد ۱۳۷۲)، ص ۳۴-۱۴.

منابع و مأخذ

- ۱- سازمان برنامه و بودجه - معاونت امور اقتصادی - گزارش نهایی برآورد اقتصادی جنگ تحمیلی - دفتر اقتصاد کلان - سال ۱۳۶۷ و ۱۳۶۹.
- ۲- ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور - اهم فعالیتهای بازسازی و نوسازی منطقه جنگزده، در سال ۱۳۶۲-۱۳۶۱-۱۳۶۲- نشر سال ۱۳۶۲.
- ۳- روابط عمومی ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور - خلاصه عملکرد ستاد بازسازی و نوسازی منطقه جنگزده کشور - سال ۱۳۷۳.
- ۴- کنفرانس بین‌المللی بازسازی مناطق جنگزده - دانشگاه تهران - دانشکده هنرهای زیبا